עתיקות 76, התשע״ד

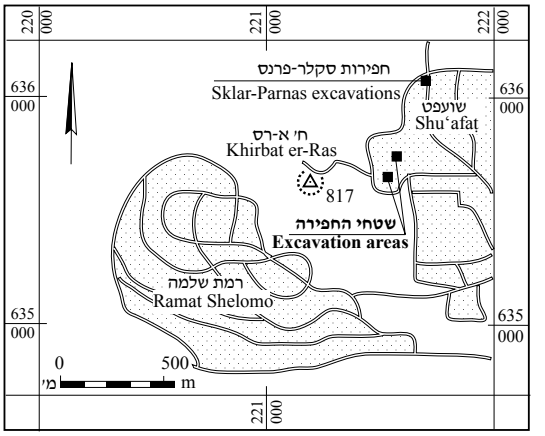
מערת קבורה ומדרגה חקלאית בח׳ירבת אל־מוע׳רם שבשכונת שועפט, ירושלים

זובייר עדוי

בשנת 2002 נערכה חפירת הצלה בשועפט, בתחום האתר ח׳ירבת אל־מוע׳רם (איור 1).[1] נפתחו שני שטחים המרוחקים כ־100 מ׳ זה מזה, והתגלו ממצאים מן התקופה הרומית המאוחרת. בשטח המערבי (נ״צ רי״ח 22148/63569, רי״י 17148/13569) נחפרה חלקית מערת קבורה שנשדדה לפני כמה שנים,[2] ובשטח המזרחי (נ״צ רי״ח 22158/63574, רי״י 17158/13574) נחשף קיר תמך למדרגת עיבוד חקלאית.

מערת הקבורה (תכנית 1)

במערה חדר קבורה מלבני (L151; 2.3 × 2.6 מ׳, 2 מ׳ גובה) שבדופנותיו חצובים ארבעה כוכים ושני מקמרים. הכניסה לחדר הקבורה נהרסה בעבודות פיתוח, אולם אפשר לשחזר את הסף שלה בדופן הצפונית, כ־1.5 מ׳ מעל רצפת החדר. בין שני הכוכים בדופן הצפונית נחשפו שרידי מדרגה חצובה (0.15 × 0.45 מ׳, 0.25 מ׳ גובה) שנועדה לאפשר גישה מפתח המערה אל חדר הקבורה. מצפון למערה וסמוך לה הובחנו שרידי חצר צרה (1.45 × 3.10 מ׳) שהייתה בקדמת המערה.

איור 1. מפת איתור.

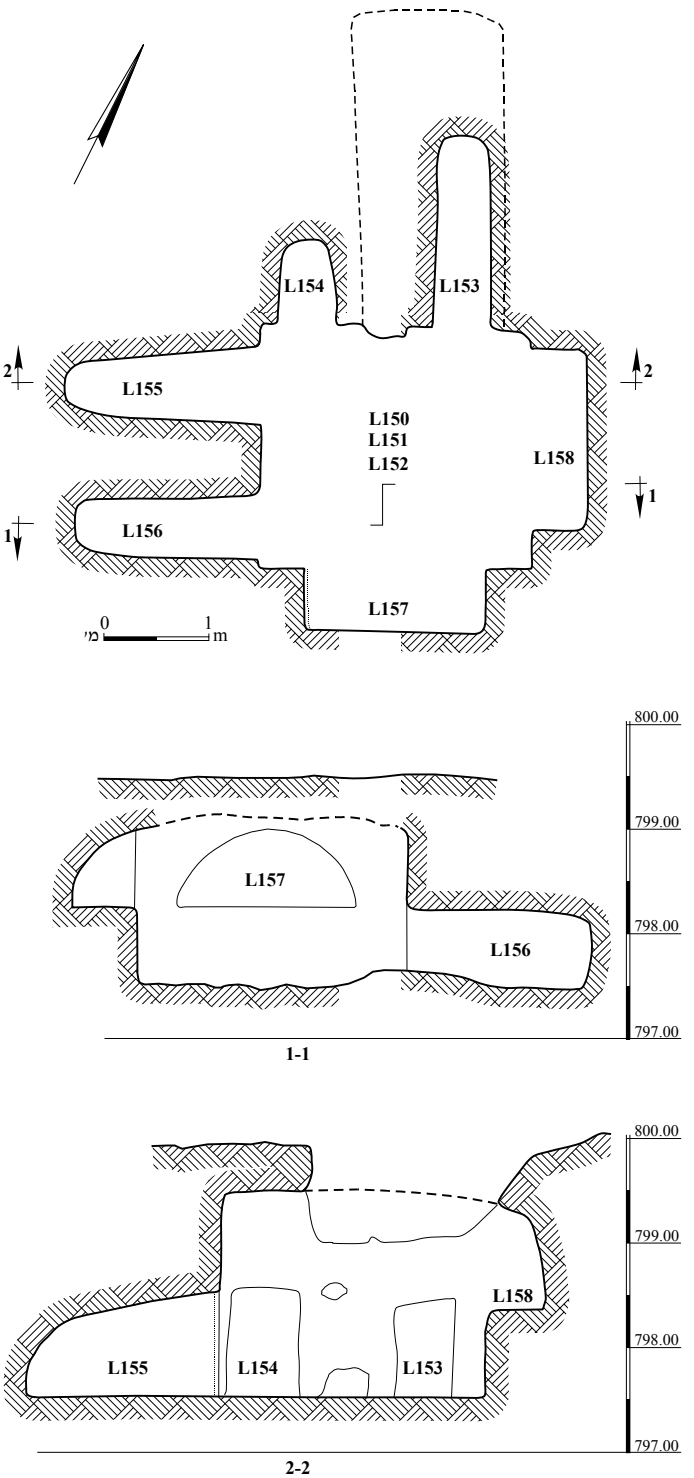
בדפנות הדרומית והמזרחית של חדר הקבורה חצובים שני מקמרים (L157, L158 בהתאמה), ובתחתיתם עוצב מדף קבורה (1.7–1.8 מ׳ אורך, 0.5–0.6 מ׳ רוחב; איור 2). בדופן הצפונית חצובים שני כוכים (L153: 1.9 מ׳ אורך, 0.55 מ׳ רוחב, 0.9 מ׳ גובה; L154: 0.8 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ רוחב, 1.05 מ׳ גובה; איור 3), וכך גם בדופן המערבית

איור 2. מקמר 157, מבט לדרום.

איור 3. כוך 153, מבט לצפון.

תכנית 1. מערת הקבורה, תכנית וחתכים.

(L155: 1.9 מ׳ אורך, 0.75 מ׳ רוחב, 1 מ׳ גובה; L156: 1.65 מ׳ אורך, 0.65 מ׳ רוחב, 0.75 מ׳ גובה). פתחי כל הכוכים מעוצבים בצורת מלבן. חציבת כוך 154 לא הושלמה, וייתכן ששימש לליקוט.

הממצא

בעקבות עבודות פיתוח שנעשו בסביבת המערה חלק מתקרת המערה קרס, חלל המערה התמלא באדמה ובסלעים והממצא שהיה בה נפגע. המילוי במערה הגיע עד גובה תקרת הכוכים (L150, L151). נראה שהמערה נשדדה בעת המודרנית וחלק מתכולתה הוחזר לתוכה לאחר השוד. לכן, תמונת הממצא חלקית, וחלק מהממצא אינו באתרו. עם זאת, נראה שהממצא מייצג את תכולתה המקורית של המערה, וכי הוא מתארך את זמן השימוש בה. על קרקעית המערה התגלתה שכבת סחף (L152) שככל הנראה לא הופרעה בעת המודרנית. בשכבה זו נחשפו שברי כלי חרס מהתקופה הרומית המאוחרת (70–135 לסה״נ; ר׳ Rapuano, this volume), גלוסקמות (להלן) ובקבוק זכוכית (כצנלסון, להלן).

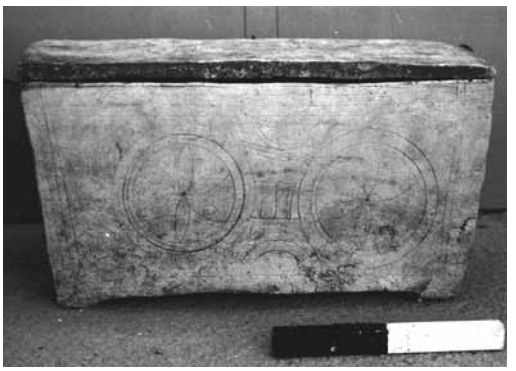
הגלוסקמות

במערה נתגלו שש גלוסקמות מאבן גיר רכה, חלקן שלמות וחלקן שבורות, בעקבות קריסת חלק מתקרת המערה ומילויה מחדש. שתיים מהגלוסקמות שרדו רק בשברים קטנים, ועל כן מידותיהן אינן ידועות. כן נתגלו שישה מכסים, שניים מהם שלמים. כל הגלוסקמות מעוטרות בדופן אחת בלבד. העיטור נעשה בחריטה רדודה. על אחת הגלוסקמות (מס׳ 3, להלן) חרוטה כתובת ועל אחרת (מס׳ 4, להלן) זוהו כתמי צבע.

גלוסקמה מס׳ 1 (איור 4) נמצאה בחדר הקבורה, צמוד לדופן המערבית, בין כוכים 155 ו־156, ככל הנראה שלא באתרה. הגלוסקמה מלבנית (31.5–37.5 מ׳ אורך, 0.17 מ׳ רוחב, 0.2 מ׳ גובה), שבורה בחלקה העליון, ללא מכסה. יש לה ארבע רגליים (3 ס״מ גובה). סביב העיטור חרוטה מסגרת מלבנית של שני קווים וביניהם דגם סכסך. בתוך המסגרת יש שתי ורדות, שכל אחת מהן מורכבת משישה עלים ומוקפת בארבעה מעגלים חד־מרכזיים שביניהם דגם סכסך (ר׳ Rahmani 1994:110, No. 128; 218, No. 671).

איור 4. גלוסקמה מס׳ 1.

איור 5. גלוסקמה מס׳ 2.

גלוסקמה מס׳ 2 (איור 5) נמצאה באתרה, בפתח כוך 155, סגורה במכסה, ובתוכה עצמות של ילד (נגר, להלן). הגלוסקמה מלבנית, קטנה (0.39–0.43 מ׳ אורך, 0.13–0.19 מ׳ רוחב, 0.2 מ׳ גובה), עומדת על ארבע רגליים (2.5 ס״מ גובה). המכסה שטוח (0.19 × 0.43 מ׳). הגלוסקמה מעוטרת בחריטה רדודה של שתי ורדות בעלות שישה עלים, וכל אחת מוקפת בשלושה עד ארבעה מעגלים חד־מרכזיים. בין שתי הוורדות המוקפות בעיגולים יש שני חצאי מעגלים משלושה קווים, אחד למעלה ואחד למטה. בין שתי הוורדות חרוטים שני קווים אופקיים וביניהם — קווים אנכיים ואלכסוניים. העיטור תחום במסגרת מלבנית של שניים עד שלושה קווים מקבילים (ר׳ Rahmani 1994:121, No. 186).

איור 6. גלוסקמה מס׳ 3.

איור 8. גלוסקמה מס׳ 4.

איור 7. גלוסקמה מס׳ 3, כתובת יוונית: יסון.

גלוסקמה מס׳ 3 (איור 6) נמצאה כנראה באתרה, צמוד לגלוסקמה מס׳ 2 בפתח כוך 155, ללא מכסה. בתוכה נתגלו עצמות של פרט בוגר (נגר, להלן). הגלוסקמה מלבנית (0.56–0.62 מ׳ אורך, 0.25–0.29 מ׳ רוחב, 0.27 מ׳ גובה) ולה ארבע רגליים (2.5 ס״מ גובה). בעיטור שלוש ורדות המורכבות משישה עלים, שכל אחת מהן מוקפת בארבעה מעגלים חד־מרכזיים. מתחת לוורדות מתוארים שני חצאי מעגלים גדולים, שכל אחד מהם מורכב מארבעה קווים, ומעליהן — שני חצאי מעגלים קטנים, שכל אחד מהם מורכב משני קווים. העיטור תחום במסגרת מלבנית של ארבעה קווים. בפינות המסגרת ארבעה רבעי מעגלים, חלקם משני קווים וחלקם מארבעה. דגם סכסך מופיע בין כל זוג קווים, הן של המסגרת המלבנית הן של המעגלים וחלקי המעגלים, וכן בתוך עלי הוורדות (Rahmani 1994:218, No. 674; 236, No. 778:F).

בתוך חצאי המעגלים הקטנים חרוטות שתי כתובות קצרות, זהות, ביוונית: IACΩN, יסון (איור 7) — שם האדם (גבר) ששרידיו טמונים בגלוסקמה. שם פרטי זה היה נפוץ בירושלים בימי הבית השני. הוא מוכר מהמקורות ההיסטוריים (למשל, מקבים ב, ד:7) ומכתובות קבורה ביוונית, בעברית ובארמית (נוה תשנ״ב:68–69; אבו ריא וסולימני 1999; סולימני, אבו־ריא ורייך תשע״א; Avigad 1967:103; Rahmani 1994: No. 477).[3]

גלוסקמה מס׳ 4 (איור 8) נמצאה מלאה בסחף בפתח כוך 153, אולי באתרה, ללא מכסה. הגלוסקמה מלבנית (0.23 × 0.56 מ׳, 0.31 מ׳ גובה), שבורה בחלקה השמאלי, העליון. בעיטור שלוש ורדות, כל אחת מוקפת בשלוש סדרות של מעגלים חד־מרכזיים: שניים בסדרה הפנימית, שלושה באמצעית וארבעה בחיצונית. מעל המעגלים המקיפים את הוורדות ומתחתם, צמוד למסגרת הפנימית, חרוטים חצאי מעגלים המורכבים משתי סדרות: בסדרה הפנימית שלושה קווים, ובסדרה החיצונית — ארבעה או חמישה קווים. בפינות הפנימיות של המסגרת חרוטים רבעי מעגלים שחיברו את צלעות המסגרת, שלושה מהם משתי סדרות שבכל אחת מהן ארבעה קווים, ואחד — בפינה השמאלית התחתונה מסדרה אחת בלבד. סביב העיטור מסגרת כפולה ובתוכה חצאי מעגלים כפולים משולבים זה בזה. על הדופן המעוטרת אפשר להבחין בכתמי צבע אדום (Rahmani 1994:167, No. 396).

המכסים. במערה נתגלו שישה מכסים, שניים מהם שלמים וארבעה שבורים: מכסה מס׳ 1 (0.19 × 0.43 מ׳) נתגלה שלם באתרו, על גלוסקמה מס׳ 2;

למכסה מס׳ 2 (0.24 × 0.57 מ׳) חתך מקומר ושני שקעים בקצוות ששימשו לאחיזה — המכסה נתגלה שלם בתוך כוך 153, ועל פי מידותיו כיסה כנראה את גלוסקמה מס׳ 4; מכסה מס׳ 3 שבור (0.29 מ׳ רוחב), וייתכן שכיסה את גלוסקמה מס׳ 3; מכסים מס׳ 4 (0.24 מ׳ רוחב), 5 (0.2 מ׳ רוחב) ו־6 (0.22 מ׳ רוחב) שבורים. אפשר כי שברי מכסים 4–6 שייכים לשלוש גלוסקמות שנעלמו, אולי בעת שוד המערה, או ששניים מהם כיסו את שתי הגלוסקמות שנאספו בשברים ומידותיהן אינן ידועות.[4]

הממצא האנתרופולוגי
יוסי נגר

העצמות נמצאו במצב השתמרות רע, רובן לא באתרן. הן נבדקו בשטח והושארו במערה. העצמות מייצגות לפחות שמונה פרטים (טבלה 1), ובהם ילדים ובוגרים. מין הפרטים הבוגרים אינו ידוע. על פי הממצאים, נראה כי במדפי הקבורה הונחו הנקברים בקבורה ראשונית, ולאחר מכן הם הועברו לקבורה משנית בגלוסקמות.

כוך 153. נמצאו מעט שברי עצמות פוסטקרניאליות של פרט בוגר.

כוך 154. נמצאו שברי עצמות כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות. השיניים הן הקדם־טוחנות הראשונה והשנייה של הלסת התחתונה. הן שחוקות עד ליצירת dentine cup באחת התלוליות, ממצא אופייני לפרט שגילו 30–40 שנה (Hillson 1993:176–201).

טבלה 1. חתך גיל של הנקברים במערה

מיקום במערה	מספר פרטים	הערכת גיל בזמן המוות
כוך 153	1	בוגר
כוך 154	1	30–40 שנים
כוך 155 (גלוסקמה מס׳ 2)	1	כ-4 שנים
כוך 155 (גלוסקמה מס׳ 3)	1	>35 שנים
כוך 156	1	<5 שנים
	1	>20 שנים
מקמר 157 (מדף קבורה)	1	בוגר
מקמר 158 (מדף קבורה)	1	בוגר

כוך 155. נמצאו שברי עצמות בשתי גלוסקמות שעמדו בכוך, וכן התגלו עצמות על רצפת הכוך.

בגלוסקמה הקטנה (מס׳ 2) נמצאו עצמות כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות של ילד. העצמות היו פזורות בגלוסקמה. אורכה המרבי של עצם החישור (עצם הרדיוס) כ־76 מ״מ, ממצא אופייני לפרט שגילו 1–2 שנים (Bass 1987:163). בחלק מהחוליות יש איחוי בין גוף החוליה לקשת הנויראלית, ממצא אופייני לפרט שגילו מעל שלוש שנים. בשבר הלסת התחתונה הטוחנות החלביות במקומן, השורש שלהן סגור והשחיקה מזערית; יש גם טוחנת קבועה ראשונה בדרגת התפתחות של כותרת ושליש שורש. על פי שלבי התפתחות השיניים יש להעריך שגיל הפרט 4 שנים (Hillson 1993:176-201). כיוון שיש פער בין הערכת הגיל לפי גודל העצמות להערכה לפי איחוי החוליות והתפתחות השיניים, נראה שהנקבר הוא ילד שפיגר בהתפתחותו הפיסית יחסית לגילו.

בגלוסקמה הגדולה (מס׳ 3) נמצאו שברי עצמות כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות של פרט בוגר. התפרים בעצמות הגולגולת בשלבי סגירה מתקדמים, ממצא אופייני לפרט שגילו מעל 35 שנה. מין הפרט אינו ידוע.

על פי שברי העצמות שבתחתית הכוך יש להניח שהיו בו עוד נקברים פרט לילד ולמבוגר שנקברו בגלוסקמות.

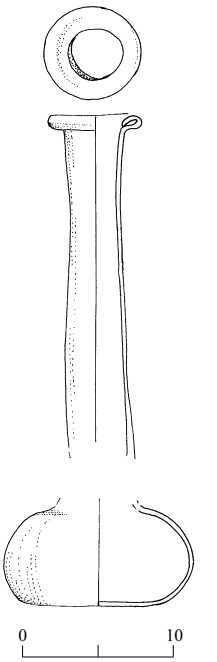
כוך 156. נמצאו מעט שברי עצמות המייצגות לפחות שני פרטים, בוגר וילד. לפרט הבוגר שייכים שברי עצמות פוסטקרניאליות. האפיפיזה הטבעתית בחוליות מאוחה, ומצביעה על פרט שגילו מעל 20 שנה. מין הפרט אינו ידוע. את הילד מייצגת עצם כסל (ilium) קטנה למדי שאינה מאוחה עם שאר עצמות האגן, והערכת גילו — עד 5 שנים.

מקמר 157. על מדף הקבורה התגלו מעט שברי עצמות פוסטקרניאליות של פרט בוגר. אין די נתונים להעריך את גיל הנקבר או את מינו.

מקמר 158. על מדף הקבורה התגלו מעט שברי עצמות פוסטקרניאליות של פרט בוגר. גילו ומינו אינם ברורים. עצם טיביה, פיבולה ועצמות שורש כף רגל נמצאו בארטיקולציה אנטומית, המעידה על קבורה ראשונית. שאר העצמות הופרעו ממנח הקבורה המקורי.

בקבוק הזכוכית
נטליה כצנלסון

בחפירת מערת הקבורה התגלה בקבוק דמוי פמוט (L152, B1504; איור 9). השפה (25 מ״מ קוטר) נוטה חוצה, מקופלת פנימה בחוסר אחידות, ומשוטחת בחלקה. הצוואר גלילי, ארוך ומתרחב כלפי מטה. הגוף כדורי, פחוס, והבסיס שטוח (37 מ״מ קוטר). הבקבוק עשוי מזכוכית באיכות טובה בצבע כחול־ירקרק, העורקים בצבע ירוק־צהבהב על השפה. על הצוואר יש בועיות גדולות, מוארכות, ועל הגוף — בועיות עגולות וסגלגלות. השבר מאוכל ועליו כתמי בליה שחורה וברק ססגוני.

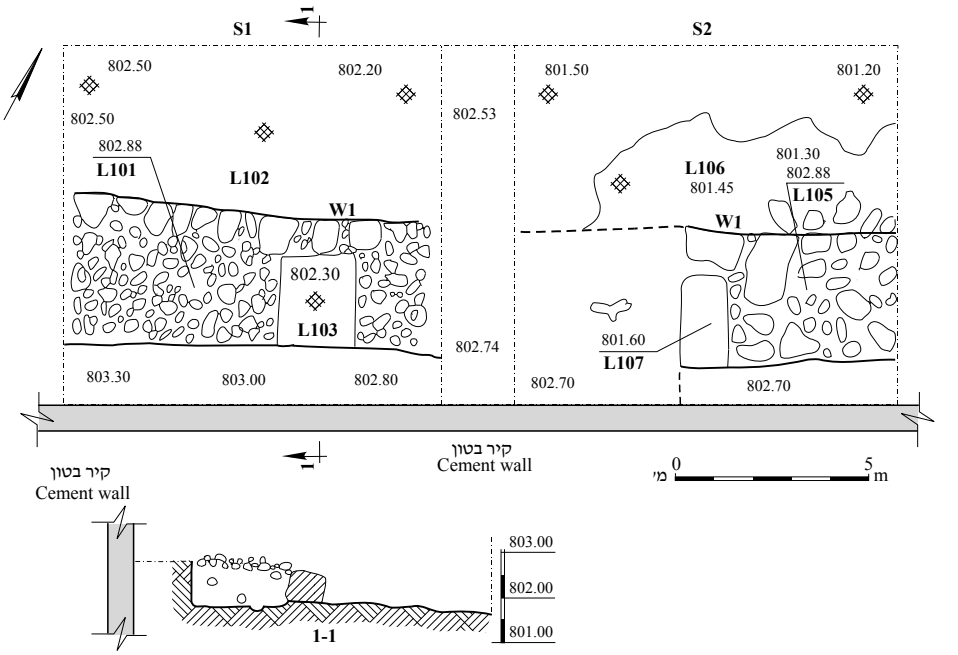
איור 9. בקבוק זכוכית דמוי פמוט.

בקבוקים דמויי פמוט שכיחים מאוד במערכות קבורה מהמאה הא׳ עד ראשית המאה הג׳ לסה״נ. המקבילות לטיפוס זה רבות, ומתוארכות למאות הא׳–הב׳ לסה״נ. בירושלים נמצאו בקבוקים דומים בכמה אתרים: במערה E בוואדי אל־ח׳לף, שהייתה בשימוש במחצית השנייה של המאה הא׳ לסה״נ (שורקין תשס״ה:46*, איור 2:20); בוואר אבו א־סאפה, שזמנו אחרי שנת 70 לסה״נ (Baramki 1935: Pl. LXXX:16); במערה 30 בבית עניה, שהייתה בשימוש במאה הב׳ לסה״נ (אביגד תשכ״ז:140, ציור 3:32); ובחקל דמא, במכלול משלהי המאה הא׳ עד אמצע המאה הג׳ לסה״נ (Winter 1996:99, Fig. 5.4: 2).

קיר תמך למדרגת עיבוד חקלאית (תכנית 2)

במדרון מתון נפתחו שני ריבועים (S1, S2; 4 × 10 מ׳), ונחשף קיר שצירו מזרח–מערב (W1; 10 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ רוחב; איור 10). הפן הצפוני של הקיר בנוי מאבני שדה גדולות ובינוניות, ואילו הפן הדרומי שלו לא השתמר כיוון שנפגע מבניית

איור 10. קיר 1, מבט לדרום.

תכנית 2. קיר 1, תכנית וחתך.

קיר בטון מודרני. הקיר הושתת על סלע האם ושרד לגובה נדבך אחד. בליבת הקיר שתי שכבות: שכבה עליונה (L101, L105; 0.2–0.3 מ׳ עובי) מאבני שדה קטנות ומעט אדמה, ושכבה תחתונה (L103, L107; כ־0.3–0.4 מ׳ עובי) מאדמה חומה, ובה מעט אבני שדה קטנטנות, שהונחה על סלע האם. מאפייני הבנייה של הקיר, מיקומו על המדרון והעדר עדות לקירות אחרים בסביבתו, מלמדים כי זהו קיר תמך למדרגת עיבוד חקלאית. מצפון לקיר נחפר מילוי שחלקו מפולת מהקיר (L102).

הממצא

לא נתגלה ממצא קרמי מתארך בתוך שתי שכבות המילוי בליבת הקיר של מדרגת העיבוד החקלאית. במילוי שמצפון לקיר נתגלה ממצא קרמי מעורב, המתוארך למן תקופת הברזל עד התקופה הרומית המאוחרת (תחילת המאה הב׳ לסה״נ). ממצא זה דומה בחלקו לממצא שנתגלה בתוך מערת הקבורה, ותאריכו מסוף המאה הא׳ עד תחילת המאה הב׳ לסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume).

בשכבה העליונה בליבת הקיר נמצאה שפת בקבוק (L105, B1006), המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת (המאות הא׳–הב׳ לסה״נ). במילוי שמצפון לקיר התגלו שברים ספורים של כלי זכוכית, ובהם בסיס ירקרק קטן של כוס או פך (L105, B1003) מטיפוס המתוארך למאה הד׳ לסה״נ (Weinberg and Goldstein 1988:62, 65, Figs. 4–24; 4–29: Nos. 229, 231, 243, 244). ברוב הסלים היו גם שברי כלי זכוכית מהעת החדשה, ובהם חלק תחתון עבה של בקבוק חסר צבע שעליו הוטבעה כתובת שאינה ברורה (L100, B1001).[5]

במילוי שמצפון לקיר התגלו גם מעט עצמות בעלי חיים ועצמות אדם במצב השתמרות גרוע, ובהן כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות (יוסי נגר, מידע בעל פה).[6]

סיכום

מערת הקבורה, המשלבת כוכים ומקמרים, היא מטיפוס שכיח בשלהי ימי הבית השני (קלונר וזיסו תשס״ג:36). במערה נהגו שתי שיטות קבורה: קבורה ראשונית בכוכים ועל מדפים וקבורה משנית בגלוסקמות.

הממצא מהמערה — בקבוק הזכוכית דמוי הפמוט (כצנלסון, לעיל; קלונר וזיסו תשס״ג:68–69 והפניות שם), ובעיקר הממצא הקרמי (ר׳

(Rapuano, this volume) — מצביע על כך שהיא שימשה אחרי שנת 70 לסה״נ עד מרד בר כוכבא. דומה כי המערה שימשה את אוכלוסיית היישוב הרומי הסמוך שנחשף כ־300–400 מ׳ מצפון־מזרח למערה (ר׳ סקלר־פרנס 2005; בר־נתן וסקלר־פרנס 2007). הדמיון בין המכלולים הקרמיים שנתגלו בשני האתרים הללו מחזק השערה זו (ר׳ Rapuano, this volume). נראה אם כך, שהמערה היא עדות ראשונה לקבורה יהודית בצפון ירושלים לאחר שנת 70 לסה״נ ובין שני המרדים (לתופעה זה, ר׳ קלונר וזיסו תשס״ג:68–69, ור׳ דיון והפניות שם). אפשר גם שהמערה שימשה את תושבי ח׳ירבת א־ראס או ח׳ירבת אל־מוע׳רם השוכנים בסביבה הקרובה (קלונר תשס״ב:48–52, אתרים 114, 120).

בסביבה זו ידועות עוד שלוש מערות קבורה (קלונר תשס״ב: אתר 119:51): כ־100 מ׳ ממזרח למערה בשועפט, כ־120 מ׳ ממזרח לה וכ־350 מ׳ מצפון־מערב לה. בראשונה התגלה ארון קבורה מעופרת, והיא מתוארכת למאה הג׳ לסה״נ. השתיים האחרות לא תוארכו, אך זו שמצפון־מערב למערה המתוארת כאן דומה לה בשיטת החציבה ובטיפוס, שכן גם בה יש שילוב של מקמרים וכוכים.[7]

הקיר שהתגלה כ־100 מ׳ ממזרח למערת הקבורה תמך ככל הנראה במדרגת עיבוד חקלאית. הממצא הקרמי וממצא הזכוכית שנתגלו במילוי ליבת הקיר ובמילוי המפולת שלצדו דומה לממצא ממערת הקבורה, וסביר לתארך גם אותו לתקופה הרומית המאוחרת, לפרק הזמן שבין שני המרדים. ייתכן שהקיר היה חלק מהעורף החקלאי של היישוב הנזכר, שנחשף בשנים האחרונות בדרך רמאללה.

הערות

[1] את חפירת ההצלה (הרשאה מס׳ A-3712) ניהל המחבר באוגוסט 2002. החפירה בשטח המערבי נערכה בעקבות פגיעת כלי מכני במערה בעבודות לקראת סלילת כביש במימון עיריית ירושלים. החפירה בשטח המערבי נערכה לקראת בנייה פרטית במימון סמיח עאוד׳ אללאה. סייעו בילאל טורי ותאופיק דעאדלה (צילום ומדידות), לטיציה ברדה ודניאל וייס (מדידות GPS), נטליה זאק (סרטוט), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית), יהודה רפיואנו (עיבוד כלי החרס), אלינה ויקובסקי (ציור חרסים), נטליה כצנלסון (עיבוד זכוכית) וכרמן הרש (ציור זכוכית).

[2] המערה נפרצה באמצע שנות ה־90 למאה הכ׳ במהלך עבודות של עיריית ירושלים לקראת הכשרת כביש והתגלתה במקרה תודות לפיקוח של ראפע אבו ריא. באותה עת נשדד כנראה חלק מתכולתה, והיא כוסתה בעפר. חפירת המערה לא הושלמה בגלל התנגדות גורמים דתיים, ועל כן הקרקעית ובור העמידה לא נחשפו. חלק מהממצאים תועדו חלקית בשטח.

[3] תודה לרוני רייך על קריאת הכתובת ומציאת המקבילות.

[4] הגלוסקמות והמכסים הוחזרו למערה בסוף החפירה.

[5] תודה לנטליה כצנלסון על מחקר שברי הזכוכית.

[6] תודה ליוסי נגר על הבדיקות האנתרופולוגיות; דוח הבדיקות האנתרופולוגיות שמור בארכיון רשות העתיקות.

[7] המערה תועדה בידי המחבר וטרם פורסמה.

הפניות

אבו ריא ר׳ וסולימני ג׳ 1999. ירושלים, רחוב דיסקין. **חדשות ארכיאולוגיות** קח:180.

אביגד נ. תשכ״ז. מערת־קבורה יהודית בירושלים ובהרי יהודה. **ארץ־ישראל** ח:119–143.

בר־נתן ר׳ וסקלר־פרנס ד׳ 2007. יישוב יהודי באורינה בין שתי המרידות. בתוך י׳ פטריך וד׳ עמית, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** א. ירושלים. עמ׳ 57–65.

ישראלי י׳ 2001. **זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל: אוסף דובקין ומתנות אחרות** (קטלוג מס׳ 264). ירושלים.

נוה י׳ תשנ״ב. **על חרס וגומא, כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד**. ירושלים.

סולימני ג׳, אבו־ריא ר׳ ורייך ר׳ תשע״א. מערת קבורה מהתקופה הרומית הקדומה ברחוב דיסקין, ירושלים. **עתיקות** 65:93–103.

סקלר־פרנס ד״א 2005. ירושלים, שועפט כביש ראמללה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (8.5.2005). http://www/hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=179&mag_id=110 (תאריך גישה 30.12.2012).

קלונר ע׳ תשס״ב. **סקר ירושלים האזור הצפוני־מזרחי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ג. **עיר הקברים של ירושלים בימי בית שני**. ירושלים.

שורקין ע׳ תשס״ה. שדות קבורה ואזור תעשייה בוואדי אל־חַ׳לַף (שולי ח׳רבת ראס אַבּוּ מַעְרוּף) בתחומי שכונת פסגת זאב ה׳, ירושלים. **עתיקות** 48:*27–*58.

Avigad N. 1967. Aramaic Inscriptions in the Tomb of Jason. *IEJ* 17:101–111.

Baramki D.C. 1935. An Ancient Tomb Chamber at Wa'r Abu Eṣ Ṣafa near Jerusalem. *QDAP* 4: 168–169.

Bass W.M. 1987. *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual*. Columbia, Mo.

Hillson S. 1993. *Teeth*. Cambridge.

Rahmani L.Y. 1994. *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collection of the State of Israel*. Jerusalem.

Rapuanu Y. This volume. The Ceramic Finds from Khirbat el-Mughram in the Shu'afaṭ Neighborhood, Jerusalem.

Weinberg G.D. and Goldstein S.M. 1988. The Glass Vessels. In G.D.Weinberg ed. *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, Mo. Pp. 38–102.

Winter T. 1996. The Glass Vessels. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 95–103.

A Burial Cave and an Agricultural Terrace at Khirbat el-Mughram in the Shu'afaṭ Neighborhood, Jerusalem

Zubair Adawi
(Pp. 1*–9*)

In 2002, a salvage excavation was conducted at the site of Khirbat el-Mughram (Fig. 1). Two excavation areas were exposed: in the western area, a burial cave was partially excavated (map ref. NIG 22148/63569, OIG 17148/13569), and in the eastern area, a revetment wall for an agricultural terrace was unearthed (NIG 22158/63574, OIG 17158/13574).

Burial Cave (Plan 1). The rectangular cave was fronted in the north by a courtyard, the remains of which were only scantly visible. Two arcosolia were hewn in the eastern and southern walls of the cave (L157, L158; Fig. 2), and two loculi (*kokhim*) were carved in each of its northern (L153, L154; Fig. 3) and western (L155, L156) walls. The openings of the *kokhim* are rectangular.

The finds in the cave originated from fills within the cave, following the looting of the cave in the past (for the pottery, see Rapuano, this volume). Although the finds were not found *in situ*, they seem to represent the original contents of the cave and its date of use. Six limestone ossuaries were found (Fig. 4, 5), as well as six ossuary lids. All the ossuaries are decorated only on one wall, in low relief. One ossuary (No. 3; Fig. 6) is incised with the Greek name ΙΑCΩΝ (Fig. 7) and another (No. 4; Fig. 8), exhibits traces of paint. The anthropological remains (studied by Yossi Nagar; Table 1) were poorly preserved. Eight individuals were identified: six adults and two children. They were interred in primary burial, and later were deposited in the ossuaries in secondary burial. A candlestick-type glass bottle (studied by Natalia Katsnelson) was retrieved from the cave. It is a typical find in burial caves in the Jerusalem area, dating to the first–third centuries CE.

Terrace Wall (W1; Plan 2; Fig. 10). The wall was constructed on a moderate slope, and was preserved to the height of one course. The northern face of the wall is built of large- and medium-sized fieldstones; its southern wall was not preserved, as it was damaged by a modern concrete wall. In the fills abutting the wall to the north were ceramic finds dating from the Iron Age to the Late Roman period (end of first–beginning of second centuries CE; see Rapuano, this volume).

The burial cave, comprising both arcosolia and *kokhim*, is characteristic of the Second Temple period. The finds within the cave point to a date between the two revolts (70–135 CE). It seems that the cave served the inhabitants of a nearby Roman-period settlement that was excavated some 300–400 m to its northeast. Alternatively, it might have served the residents of Khirbat er-Ras or Khirbat el-Mughram. The terrace wall dates to the same period of time, i.e., the Late Roman period, and therefore, it might have been part of the agricultural hinterland of one of the above-mentioned settlements.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Arcosolium 157, looking south.
Fig. 3. *Kokh* 153, looking north.
Plan 1. Burial cave, plan and sections.
Fig. 4. Ossuary No. 1.
Fig. 5. Ossuary No. 2.

Fig. 6. Ossuary No. 3.
Fig. 7. Ossuary No. 3, Greek inscription ΙΑCΩΝ.
Fig. 8. Ossuary No. 4.
Fig. 9. Candlestick-type glass bottle.
Fig. 10. Wall 1, looking south.
Plan 2. Wall 1, plan and section.